

KARİKATÜRLERDE DEHÜMANİZASYON: ASBAREZ GAZETESİ ÖRNEĞİNDE TÜRK İMGESİ*

(DEHUMANIZATION IN CARTOONS: A CASE STUDY OF THE IMAGE OF
THE TURK IN ASBAREZ NEWSPAPER)

Yrd. Doç. Dr. Bahar Senem ÇEVİK-ERSAYDI

Politik Psikoloji ve Siyasal İletişim Uzmanı
bsenem@hotmail.com

Öz: Ötekileştirmenin en ilkel şekli olan dehümanizasyon (gayri-insanileştirme), sosyalleşme sonucu düşmanı nefret edilecek bir nesneye dönüştüren psikolojik bir mekanizmadır. İnsani özelliklerinden sıyrılan düşman bu süreçte değersizleştirilip, aşağılanarak büyük grubun bir arada varlığını sürdürmeye yardımcı olur. Tarihte özellikle İkinci Dünya Savaşı döneminde uygulanan dehümanizasyonu bir çeşit psikolojik savaş yöntemi olarak da tanımlamak mümkündür. Medya dehümanizasyon algısının yaygınlaşmasında, milli kimliğin inşasında ve sürekliliğinde etkin bir araç olarak kullanılabilir. Bu doğrultuda Asbarez Gazetesi'nin incelenen tematik karikatürlerinde Türk imgesi önemli bir yer tutmakta ve gayri-insanileştirmenin izlerini taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: dehümanizasyon, karikatürler, imge, politik psikoloji, Asbarez

Abstract: The most primitive method of “othering” is dehumanization which is a psychological mechanism that transforms the enemy into an object that is to be hated. During this process the enemy is stripped from any human attributions, devalued and humiliated which eventually helps group cohesion. Most well known forms of dehumanization can be seen in WWII era which can also be categorized as a psychological warfare strategy. Media assists as a tool in spreading the perception of dehumanization, construction and sustainability of national identities. In this regard, the image of the “Turk” is widely represented in Asbarez newspaper cartoons which also demonstrate traces of dehumanization.

Keywords: dehumanization, cartoons, image, political psychology, Asbarez

* Bu makale Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 3. Genç Bilimadamları Sempozyumu'nda sunulmuş bildirinin geliştirilmiş halidir.

Medyanın temel fonksiyonlarından birinin sosyalleşme olduğu kabul edilmektedir. Sosyalleşme, bireylerin topluma ve içinde yaşadığı sosyal düzene uyum sağlaması süreci olarak tanımlanabilir. Bu süreç içinde birey, toplumda kabul gören norm ve değerleri çevresinden öğrenir. Birey sosyalleşirken aile ve çevresinin değerleri ile özdeşleşerek, kendi kimliği hakkında çeşitli yargılara varmış olur. Bu süreç, kimliğini henüz tam olarak geliştirememiş genç bireylerin “dost”-“düşman” kişiler, milletler veya gruplar ile ilgili fikir sahibi olması ile sonuçlanır.

Sosyalleşme süreci içinde dost-düşman tanımını yapan bireyler bu keskin ayrımları yaparken kimi zaman “dehümanizasyon” (gayriinsanileştirme) olarak tanımlanan ötekileştirmenin en ilkel şeklini uygulurlar. Gayriinsanileştirme ritüeli, düşmanın veya “öteki”nin gayriinsanileştirilmesi, tıpkı bir canavar haline getirilip nefret edilecek bir nesneye dönüşmesi olarak ifade edilebilir. Birey veya grubun dehümanize edilmesi, onun insan zihnindeki algısının şekillenmesi sonucudur. Düşman, kimi zaman zayıflığı temsil edecek

şekilde bir kuş veya hainliği temsil edecek şekilde bir yılan olarak tasvir edilip aşağılanabilir. Bu bağlamda gayriinsanileştirme sürecinin, hedef alınan grubu aşağılama yolu ile yıldırma ve zayıflatma amacını güderek, bir tür psikolojik operasyon olduğu ifade edilebilir. Çünkü hedefe yönelik gayriinsanileştirme çabaları bu süreci uygulayan grupları ister istemez temiz, pak, insani olarak tasvir ederek yüceltmekte, üstünlüğü sağlamaktadır. Bir grubu gayriinsanileştiren tasvirlerin kitleler ile buluşmasında sosyalleşme aracı olan yazılı basın büyük rol oynamaktadır. Karikatürler zaman zaman gazetelerde yayınlanan yazılardan daha çarpıcı olmakta, toplumsal algıları yönlendirebilmekte ve şekillendirebilmektedir. Görsel etkisi bakımından karikatürler zaman zaman köşe yazılarından çok daha etkili olabilmektedir. ABD’de Ermeni diasporasına hitap eden ve 1908 yılından beri yayınlanan Asbarez Gazetesi’nin Massis Araradian tarafından hazırlanan karikatür köşesi de diasporanın Türkler ile ilgili olan yargılarını yansıtmakta, düşüncelerine yön vermektedir. Bu çalışmada Asbarez Gazetesi’nde 2007-2008 yılları arasında yayınlanan karikatürlerdeki Türk imgesi ve Türkiye tasviri incelenmektedir.

Asbarez Gazetesi ve Massis Araradian Köşesi

Bu araştırmanın ele almakta olduğu Asbarez Gazetesi, hedef kitlesi olan ABD Ermeni diasporasını bilinçlendirmek, Ermeni diasporasının

öngördüğü normları ve değerleri aşlamak bağlamında bir sosyalleşme aracı olarak nitelendirilebilir. Bunun yanı sıra Asbarez Gazetesi belirli bir siyasal akımın resmî yayın organı konumundadır. Asbarez, ARF (Armenian Revolutionary Federation, Taşnaksutyun) yayını olarak karşıt siyasi görüşleri (Hınçak gibi) eleştirmekte ve okuyucularını kendi siyasi görüşü doğrultusunda yönlendirmektedir.

Türkçesi “Arena” olan Asbarez Gazetesi ilk defa 1908 yılının Ağustos ayında Kaliforniya eyaletinin Fresno şehrinde Batı Ermenice basılmaya başlamıştır. İlk yıllarda haftalık bir gazete olarak yayın hayatını sürdürmüştür. 1970 yılından beri yarı İngilizce ve yarı Ermenice olarak yayınlanmaktadır. Gazetenin İngilizce’ye geçişi yeni nesil diasporanın Ermeniceyi yeterince öğrenememiş olmasından doğan bir ihtiyaçtır. Asbarez, 1997 yılında teknolojideki gelişmeleri ve Ermeni diasporasının ihtiyaçlarını dikkate alarak elektronik ağ üzerinden de hizmet vermeye başlamış, günümüzde basılı gazetenin yanı sıra interaktif bir haber portalına da dönüşmüştür.¹

Asbarez Gazetesi’nin Massis Araradian tarafından çizilen karikatürlerini incelerken değinilmesi gereken belki de en önemli nokta gazetenin yayın politikasıdır. Bu da gazetenin organik bağı bulunan ARF yani Taşnaksutyun ile yakından ilişkilidir. Asbarez Gazetesi aynı zamanda ARF-Taşnaksutyun’un resmî yayın organlarından bir tanesidir.² ABD’de ve Kanada’da Ermeni yayın organlarının büyük çoğunluğu Hınçak ve Taşnak örgütleri tarafından idare edilmektedir. Taşnak ideolojisi doğrultusunda yayın yapan Asbarez ise ABD’de çıkan yaklaşık 17 tane gazetenin en eski üçüncüsü olma özelliğine sahiptir.³ ABD’deki Ermeni örgütlerinin ve aynı zamanda Asbarez Gazetesi’nin amacı küreselleşme ve yeni içselleştirilen ABD kimliği karşısında Ermeni kimliğini, kültürünü, tarihini ve etnik özelliklerini korumak; 1915 olaylarını soykırım olarak kamuoyuna yaymaktır. Asbarez Gazetesi, haberleri ile “inkârcı Türk tutumu”na karşı Ermeni toplumunu seferber etmeyi amaçladığını belirtmektedir. Asbarez Gazetesi’ni yönlendiren, kendisini Ermeni milliyetçisi olarak tanımlayan ARF, diasporanın mevcut olduğu 200 ülkede faaliyet göstermektedir. Örgütün resmî olarak açıklanan başlıca amaçları, kendi söylemlerine göre Sevr Antlaşması doğrultusunda sınırlarını oluşturup bağımsız ve birleşik bir Ermenistan oluşturmak, Ermeni soykırımının dünyada tanınırlığını ve kınanmasını sağlayıp Ermenilere ait

1 About Asbarez Armenian News, <http://asbarez.com/about/>, Erişim Tarihi: 15 Mayıs 2011.

2 Asbarez’in yüz yıllık tarihi ve ARF bağlantısı için bkz. Paul Chaderjian, “Looking Back 100 Years”, http://www.facebook.com/note.php?note_id=21676204594&ref=mf, ARF-D Brief, http://www.arfd.info/wp-content/uploads/2011/03/ARF_Brief-14-March-2011-A5.pdf, erişim tarihi: 15 Mayıs 2011.

3 Şenol Kantarcı (2007) *Ermeni Lobisi*, Ankara: Lalezar Kitabevi, ss. 128-129.

olan bölgelerin iadesini talep etmektir.⁴ ARF'nin gençlik kolları olan AYP'nin (Armenian Youth Federation) de resmî başlıca amaçları Ermeni gençliğini ARF üyeliğine hazırlamak, Ermeni toplumunda aktif göreve çağırarak ve birleşik, özgür ve bağımsız Ermenistan için çalışmak olarak belirtilmiştir.⁵ Asbarez Gazetesi'nin haberleri incelendiğinde, bu doğrultuda yapılan yayınlar dikkati çekmektedir.

Gazetenin önemli bir bölümünü karikatür köşesi oluşturmaktadır. Massis Araradian'ın çizdiği karikatürleri gazetenin yayın çizgisinden farklı düşünmemek gerekir. Araradian, çizgilerinin genellikle Ermeni soykırımı, Ermenistan ile ilgili olaylar veya Amerikan Ermenilerinin yaşadığı gündelik sorunlar ile ilgili olduğunu belirtmektedir. Araradian'ın karikatürleri kendi sözlerini doğrular niteliktedir. 1976 yılından beri Asbarez için karikatür çizen 80 yaşındaki Massis, çalışmalarında yol gösterici unsurun Ermenilik olduğunu söyleyerek bir röportajında “Askerler Türkler ile silahlarını kullanarak savaşır, ben ise kalemimi kullanarak savaşıyorum” demiştir.⁶ Araradian'ın Asbarez için çizdiği karikatürler incelendiğinde gerçekten de kalemi ile düşüncelerini dile getirdiğini ve sanatı ile siyasi hiciv yaptığını görmekteyiz.

Bu çerçevede yayın politikasını geliştiren Asbarez Gazetesi'nin karikatürleri ile haberleri de aynı doğrultuda bütünleştirici bir kimlik özelliği olan ortak bağlılık yani “Ermeni Soykırımı” ve “Türk Düşmanlığı” tezini işlemektedir. Karikatürlerin sanatsal özelliklerinin yanı sıra psikolojik birer mekanizma olarak da görev yaptıkları söylenebilir. Asbarez karikatürleri incelendiğinde değersizleştirme ve dehümanizasyon etkisi, özellikle soykırım temalı karikatürlerde ciddi bir belirginlik göstermektedir.

Dehümanizasyon: Psikolojik Bir Mekanizma

Dehümanizasyonu tarif edebilmek için öncelikle “biz” ve “öteki” yani dost ve düşman kavramlarına kısaca değinmek gerekmektedir. Ortak paydalar etrafında birleşen grup kimlikleri zaman içinde doğal olarak gelişmiş, tarihsel süreçler, coğrafi olgular, mitolojik kökenler ve benzeri olaylar sonucunda ortaya çıkmıştır.⁷ Bu kimlik, gruba ait olan bireylerde “biz” olma duygusunu oluşturmaktadır. Kimliğin çekirdeği sayılan etnik kimlik de

4 About ARF, <http://arf1890.info/AboutARF/AboutARF.html>, ARF Program, <http://arf1890.info/AboutARF/PDF/ARFProgramEnglish.pdf>, erişim tarihi: 16 Mayıs 2011.

5 AYP Goals, <http://www.ayf.org/AboutUs/Goals/tabid/54/Default.aspx>, erişim tarihi: 16 Mayıs 2011.

6 Shahan Sanossian, “The pencil is mightier than the sword”, The Armenian Reporter, 23 Şubat 2008, <http://www.reporter.am/index.cfm?objectid=20A1B3FC-5FD3-11DE-84170003FF3452C2>, erişim tarihi: 20 Mayıs 2011.

7 Vamik Volkan (1997) *Bloodlines: From Ethnic Pride to Ethnic Terrorism*, New York: Farrar Straus and Giroux, s.22.

tarihsel süreçlerden etkilenecek şekilde şekillenmektedir. Bu bağlamda Volkan'ın seçilmiş travmalar olarak adlandırdığı bir grubun kolektif anlamda yaşadığı, kimliğinin kemikleşmiş bir parçası haline gelen büyük bir travma, o grubun bireyleri üzerinde etkili olmaktadır.⁸

“Biz” olgusu en iyi “öteki” ile tarif edilebilir. “Öteki” olgusu, büyük gruplar yani uluslar ve etnik kimliklerin inşası ve sürdürülebilirliği için son derece önemlidir. Öteki ile birey ve büyük grup, hem kendini tanımlayabilmekte hem de düşmanına yani ötekileştirdiğine karşı savunmada kalıp kendini bir bütün olarak koruyabilmektedir.⁹ Her ulusun veya büyük grubun hayatta kalma mücadelesi vardır. Ortak bir amaç için birarada olmayan bir gruba toplum demek çok zordur. Bir grubu bir arada tutmanın yollarından biri, yaratılan “öteki” ile beraber, bu öteki ile ilişkilendirilmiş ortak bir amaç geliştirmektir.¹⁰ Öteki algısı ve büyük gruplar ile ilgili olarak Freud, şöyle bir benzetme yapmaktadır: “Ne zaman bir evlilik sözleşmesi iki aileyi biraraya getirirse, bunlardan biri kendini ötekinden üstün ve soylu görür. Komşu iki kent çekemez birbirini, biri ötekine karşı içinde rekabet duyguları besler. Her kanton öbürüne yukarıdan bakar. Yakın akraba uluslar birbirini iter; Güney Almanyalının Kuzey Almanyalıyla barışmaz yıldızı; bir İspanyol bir Portekizliye hor bakar. Aradaki büyücek farklılıkların ise örneğin Galyalılarda Cermentlere, Aryalılarda Semitlere, beyazlarda siyahlara karşı bir nefretin doğmasına yol açması artık bizi şaşkırtan olaylar değildir”.¹¹

Her ulusun veya büyük grubun hayatta kalma mücadelesi vardır. Ortak bir amaç için birarada olmayan bir gruba toplum demek çok zordur. Bir grubu bir arada tutmanın yollarından biri, yaratılan “öteki” ile beraber, bu öteki ile ilişkilendirilmiş ortak bir amaç geliştirmektir.

Alford,¹² dışarıdaki bir grubun dışlanması, aşağılanması, alay edilmesi, görmezlikten gelinmesi veya eleştirilmesinin bunları yapan grup içinde bütünlüğü sağladığını ve bu duygunun ailelerden milletlere kadar birçok grubu birarada tutan zank işlevi gördüğünü söylemektedir.

Öteki'nin varlığı grup içinde bir çekim ve bağlılık oluşturur. Çünkü üretilen

8 Vamık Volkan, a.g.e, s. 48.

9 Dominique Schnapper (2005) *Sosyoloji Düşüncesinin Özünde Öteki İle İlişki*, çev: Ayşegül Sömezay, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 137.

10 Howard F. Stein, (1990) “The Indispensable Enemy and American-Soviet Relations”, Vamık D. Volkan, Demetrios Julius, Joseph V. Montville (Eds.), *The Psychodynamics of International Relationships Vol I* içinde, Massachusetts: Lexington Books, 1990, s. 71; Rafael Moses (1996) “The Perception of the Enemy: A Psychoanalytic View”, *Mind and Human Interaction*, Vol 7, No 1, s. 39.

11 Sigmund Freud, (2006) *Kitle Psikolojisi*, Çev: Kamuran Şipal, 3. Baskı, İstanbul: Cem Psikoloji, s. 49.

12 Fred Alford, (1994) *Group Psychology and Political Theory*, New Haven Yale: University Press, s. 29.

“düşman”, artık kimliğin ihtiyacı, kimliğin devamının garantisi haline gelir. Bu konuma ulaşan bir “düşman”, diğer grup tarafından yok edilmek istenemez. Böylece statüko korunmuş ve devamlılık sağlanmış olur. Liderler tarafından kolaylıkla yönlendirilebilen bu “düşman” ihtiyacı, yalnızca grup kimliğinin ihtiyacını değil kişilerin de psikolojik ihtiyaçlarını giderebilmektedir. Bir grubun üyesi olan kişinin karşısında düşman olarak gördüğü bir kişi veya grup varsa tüm kötülükleri, hoşlanmadığı şeyleri o “düşmana” atfedebilir. Böylesine bir projeksiyon veya yansıtma yöntemi ile kişinin kendisi aklanmakta, kişi “iyi”, düşman “kötü” olarak algılanmaktadır. Bunun sonucu olarak düşman değersizleştirilebilir, canavarlaştırılabilir ve dehumanize edilebilir.

Moses’e göre bir çatışmanın (örneğin savaş, çözülmesi zor bir sorun veya düşmanlık) içinde olan karşıt gruplar, birbirleri hakkında kimi zaman hayali kimi zaman da gerçeklerle bezenmiş kendi kötü yanlarını yansıttıkları, çamur attıkları ve kendi yaptıkları şeylerin ne kadar kötü olabileceğini inkâr ettikleri bir süreç içine girerler. Bu psikolojik mekanizmaların birisi de dehümanizasyon yani düşmanı aşağılama, değersizleştirme ve insanlık dışı gösterme olgusudur. Moses, dehümanizasyonu bir kişinin veya grubun öteki olarak gördüğü bir diğer grup veya insana gaddarca davranarak karşı tarafın kendine olan saygısını ve insanlığını yitirmesini sağlamak olarak açıklar. Böylesi bir durumda dehümanizasyonu gerçekleştiren kişi veya grup zaten insani ve duygusal özelliklerden sıyrılmıştır. Aksi takdirde bir başkasına böyle bir gaddarlıkla davranabilmesi mümkün değildir. Moses, bir grubun diğerini dehumanize etmesi için büyük grup kimliğinin bazı mekanizmalarının ortak hareket etmesi sonucu düşman olarak görülen tarafa her türlü olumsuzluğu yüklemeye başladığını söylemektedir.¹³ Bu aşamada ideolojiler de bir grubu savaşa veya dehümanizasyona götüren faktörlerdir. Burada bahsedilen ideoloji bazen bir “dava” da olabilir.

Haslam’a göre dehümanizasyon bireyin kendisi dışındakilere insani özellikleri atfetmemesidir. Haslam, bu sürecin en çok etnik ve ırksal çatışmalarda görüldüğünü belirtmektedir.¹⁴ Bir başka tanıma göre dehümanizasyon, önyargının en aşırı boyutudur ve gündelik hayatta yer bulabilmektedir. Örneğin, “öteki” olarak algılanan kişiler veya gruplar hayvanlarla veya makinelerle eş tutulmakta, bu kişilere insanlık ile bağdaşmayan açgözlü, hırsız, katil, tecavüzcü, gibi özellikler atfedilmektedir.¹⁵

13 Rafael Moses, (1990) “On Dehumanizing the Enemy”, Vamik D. Volkan, Demetrios A. Julius, Joseph V. Montville, *The Psychodynamics of International Relations Vol I* içinde, Massachusetts: Lexington Books, ss. 112-113.

14 Nick Haslam, (2006) “Dehumanization: An Integrative View”, *Personality and Social Psychology Review*, Vol 10, No 3, s. 252.

15 Nick Haslam ve diğerleri (2007) “Dehumanization: A New Perspective”, *Social and Personality Psychology Compass*, Vol 1, No 1, s. 410.

Hart ve Hassencahl¹⁶ 12 çeşit dehümanizasyon kategorisine yer vermektedirler. Bunlar:

1. Düşmanı bir hayvan imgesinde göstermek: Karikatürler düşman olarak görüleni tiksindirici türde hayvan imgelerinde göstermektedirler. Örneğin fare, böcek vb.
2. Kadın ve çocuk istismarı şeklinde göstermek: Baskı altında tutulan kadın gibi imgeler kullanılmaktadır. Örneğin Taliban ile Afgan kadınları karikatürleri gibi.
3. Tutsaklara eziyet eder şekilde göstermek: Sivil veya askerlerin düşman tarafından eziyete uğrar şekilde gösterilmesidir.
4. Düşmanı barbar olarak göstermek: Bu durumda karikatür düşmanı ilkel, vahşi ve medeniyetsiz olarak gösterir.
5. Düşmanı suçlu olarak göstermek: Bu tür karikatürlerde düşman bir suçlu olarak gösterilir. Örneğin hapisanede veya aranıyor posterinde.
6. Düşmanı açgözlü olarak göstermek: Bu gibi karikatürlerde düşman diğer insanların para, arsa gibi sahip oldukları varlıkları ellerinden alırken gösterilirler.
7. Düşmanı Tanrı düşmanı olarak göstermek: Bu gibi karikatürlerde düşman Tanrısal ve özellikle Hıristiyan dinî sembollerine hakaret ederken gösterilir.
8. Düşmanı ölüm ile eşdeğer göstermek: Bu durumda karikatürler düşmanı iskelet, azrail gibi ölüm ile eşdeğer şekilde göstermektedir.
9. Düşmanı yüz görüntüsü olmadan göstermek: Bu durumda karikatürler düşmanın yüzünü tam olarak göstermezler, yüzdeki bazı uzuvlar eksik veya silik olarak görüntülenebilir.
10. Düşmanı saldırgan olarak göstermek: Bu durumda karikatürler düşmanı elinde kılıç, silah vb aletler taşıyorken görüntüler veya askerî üniforma içinde resmeder.
11. Düşmanın soyutlaştırılarak gösterilmesi: Bu durumda karikatürler düşmanı kısmen soyut veya gerçek dışı objeler olarak göstermektedir. Örneğin robot, duman vs gibi.

16 William B. Hart ve Fran Hassencahl (2002) "Dehumanizing the Enemy in Editorial Cartoons", Bradley S. Greenberg, *Communication and Terrorism* içinde, Cresskill, New Jersey: Hampton Press, s. 143-144.

12. Düşmanın insan olarak gösterilmesi: Bu durumda karikatürler düşmanı resmetmesi ile beraber yukarıda adı geçen kategorilerden birinde göstermemesi durumunda geçerli olur. Yani bunlar düşmanın dehumanize olmadığı karikatürlerdir.

Yukarıda sözü edilen kategorileri insanlar arasında gelişen psikolojik, ahlaki ve fiziki mesafeler olarak sınıflandırabiliriz. Çeşitli çalışmalar dehümanizasyonun gerçekleşmesi için bireylerin “öteki” ile aralarında önce bu mesafeleri koyduğunu göstermektedir. Örneğin Haslam’a göre psikolojik mesafe karşıt gruba isim takma ve sınıflandırma ile ortaya çıkmakta ve bu durum karşıt gruplar arasında sosyal bir mesafe açmaktadır.¹⁷ Örneğin, II. Dünya Savaşı esnasında ABD’de Japonlara “Japs” isminin takılması veya 11 Eylül sonrası, II. Körfez Savaşı esnasında Müslümanlara, Orta Doğululara “terörist” denmesi psikolojik mesafenin birer örneğidir. Ahlaki mesafe ise dinsel öğelerin etkili olduğu durumları işaret etmektedir. Bu sınıflandırmaya göre bir grup “öteki” olarak algılandığı bir diğer grubu şeytani olarak görmekte ve o gruba yapılacak her kötülüğü ahlaki, doğru olarak görebilmektedir. Ahlaki mesafede düşmanı gayriinsanileştiren grup kendisini seçilmiş, daha ahlaklı, iyi görmektedir. Örneğin, Nazi Almanyası’nda Yahudilere yapılan soykırım ahlaki mesafe kategorisindedir. Üçüncü olarak fiziki mesafe, grupların arasındaki fiziksel yakınlık ve uzaklığı ifade etmektedir. Bir kişinin düşman olarak gördüğü bir başka kişiye şiddet uygulaması veya o kişiyi öldürmesi aradaki fiziki mesafenin uzak olması halinde daha kolaydır. Öyle ki savaş uçaklarından yerde karıncalar gibi görünen insanların üzerine bomba atmak, bir insanı yakın mesafeden vurmaktan psikolojik olarak daha kolaydır. Çünkü, insanlar kendileri gibi bir başka insana kolaylıkla şiddet uygulayamazlar.

Bu üç farklı kategori Milgram’ın deneyinde kanıtlanmıştır. Milgram uyguladığı laboratuvar deneyinde deneklere talimat vererek görmedikleri bir kişiye elektrik şoku uygulatmıştır. Milgram’ın deneyi otoriteye karşı koyamayan takipçilerin psikolojisini ve şiddet uygulamadaki motivasyonlarını göstermektedir. Denekler elektrik şoku verecekleri kişileri ve onların seslerini duymadıkça, deneyi yönetenlerin talimatları devam ettikçe şiddet uygulamaya devam etmiştir. Bu örnekte psikolojik ve fiziki mesafenin yanı sıra bir başkasını gayriinsanileştirmenin ne kadar kolay olduğu da görülmektedir.¹⁸

Dehümanizasyon, bir kişiyi veya grubu insani özelliklerinden sıyrarak, aşağılama, değersizleştirme yöntemleri uyguladığından, bu mekanizma aynı

17 Haslam, Nick (2006) “Dehumanization ...”, s. 262.

18 Stanley Milgram, (1973) “The Perils of Obedience”, *Harper’s Magazine*, s.6, <http://iniland.com/AP%20Psych%20Documents/Ch%2013%20-%20Milgram%20Study.pdf>, erişim tarihi: 20 Mayıs 2011.

zamanda bir psikolojik savaş yöntemi olarak da kategorize edilmektedir. Psikolojik operasyon veya bir başka kullanımı ile psikolojik savaş “sadece savaşın kazanılmasının değil, aynı zamanda savaş sonrasında barışın kazanılmasının da yöntemlerinden birisidir”.¹⁹ I. Dünya Savaşı’ndan itibaren silahlı savaşın yanı sıra silahsız bir yöntem olan psikolojik operasyon/psikolojik savaş, düşman veya dost ülkelerin/halkların tutum ve davranışlarını değiştirmek için kullanılmıştır. Kitle iletişim araçlarının her geçen gün geliştiği, savaşları canlı olarak takip edebilme ve hatta bir seyir aracı olarak izleyebilme imkanı olan, sosyal medyanın popülerleştiği günümüzde tanklar, tüfekler ve toplarla yapılan savaşlar ülkelere pahalıya mal olmaktadır. Bu nedenle kitle iletişim teknolojilerinin bireylere rahatlıkla ulaşabilmesinin yardımıyla, hedef alınan toplumu etkilemek kolaylaşmıştır. Bu durum aynı zamanda yeni bir dünya düzeninin ve kansız bir savaş yönteminin de işaretidir. Yeni ismi ile “psikolojik operasyon”, yabancı hedef kitlenin duygularını, hedeflerini, mantıklı düşünme yetisi ile yabancı devletler, organizasyonlar, gruplar ve bireylerin tutumlarını etkilemek üzere seçili mesajlar gönderilerek uygulanan planlanmış operasyonlardır. Psikolojik operasyonların amacı onu uygulayanın çıkarlarına uygun bir şekilde tutum ve davranışların değişmesidir. Psikolojik operasyonlar Amerikan diplomatik, iletişim, askerî ve ekonomik faaliyetlerinin önemli bir parçasıdır. Psikolojik operasyonlar gerek çatışma anlarında gerekse barışta bilgilendirmek ve etkilemek amaçlı kullanılmaktadır.²⁰ Psikolojik operasyonlar sivil veya askerî olabildiği gibi her iki şekilde de geniş iletişim araçlarını kullanarak uygulanırlar. Psikolojik operasyonlar yazılı, sözlü, görsel medya kadar, sanat dalları (müzik, sinema, tiyatro, resim, heykel gibi), akademi, spor, teknoloji, edebiyat gibi birçok alanda uygulanmaktadır. Bu bağlamda dehümanizasyon, bağlı bulunan grubu yücelterek moral sağlayan, düşman birey ve grupları yıldıran bir yöntem olarak psikolojik savaşın önemli bir parçasıdır. Khan, dehümanizasyonun düşmanın insani özelliklerini yok edip onu değersiz bir nesneye dönüştürerek insan ögesinden daha düşük/değersiz hale getiren bir psikolojik operasyon olduğunu belirtmektedir.²¹

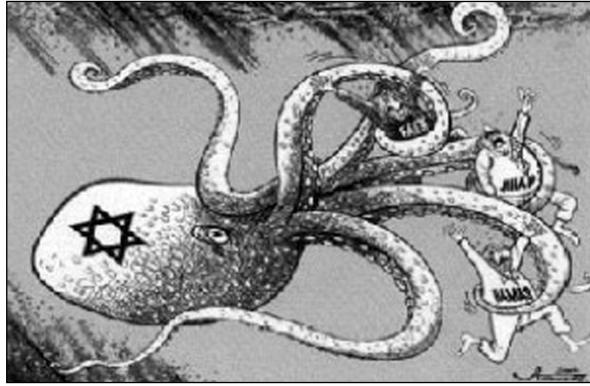
Psikolojik operasyonların amacı onu uygulayanın çıkarlarına uygun bir şekilde tutum ve davranışların değişmesidir. Psikolojik operasyonlar Amerikan diplomatik, iletişim, askerî ve ekonomik faaliyetlerinin önemli bir parçasıdır.

19 Ümit Özdağ (2009) *İstihbarat Teorisi*, 3. Baskı, Ankara: Kripto, s. 238.

20 “Doctrine For Joint Psychological Operations, Joint Publication 3-53”, 5 September 2003, s. 10, <http://www.iwar.org.uk/psyops/resources/doctrine/psyop-jp-3-53.pdf>, erişim tarihi: 17 Kasım 2011.

21 L. Ali Khan, (2006) *A Theory of International Terrorism: Understanding Islamic Militancy*, Martinus Nijhoff Publishers Brill Academic: Leiden, s. 119.

Farklı ırk, millet, din ve kültüre ait grupları hedef alan dehümanizasyon²² Ortaçağ'dan itibaren yaygın olarak görülen bir mekanizmadır. Ötekileştirmenin ve düşman olarak görülen grubu yıldırmanın bir örneği Ortaçağ'daki cadı avlarıdır. Bazı kaynaklar Amerikan Yerlilerine yapılan muameleyi, ABD'deki McCarthy dönemini, Bosna Savaşı'nı, Irak'taki Ebu Garib hapisanesindeki işkenceleri dehümanizasyon olarak sınıflandırmaktadır. Hatta son dönemde Libya eski lideri Kaddafi'nin öldürülme görüntülerini de bu çerçevede değerlendirmek mümkündür. Bu mekanizmanın, görüldüğü üzere farklı dereceleri olmakla beraber sonucu itibariyle en yoğun olarak Nazi dönemi Almanya'sında görülmüştür. Bu dönemdeki Nazi propagandası Yahudilerin imajını pis ve kötü olarak çizmiş, bu doğrultuda Yahudileri çeşitli propaganda posterlerinde, gazete karikatürlerinde hayvan simgeleri ile resmetmiştir.

Asbarez Karikatürleri

Yukarıda ifade edilen kategorilerden yola çıkarak Asbarez Gazetesi'nde yayınlanan 2007 yılına ait 50 adet karikatür incelenmiştir. İncelenen karikatürlerden 4 tanesi din, 11 tanesi "soykırım", 12 tanesi Ermenistan siyaseti, 8 tanesi ABD siyaseti ile ilgilidir. Bu karikatürlerin bir kısmı siyaset ile ilgili olsa da dolaylı olarak "soykırım" konusu ile ilgili gözükmetedir. Karikatürlerin 15 tanesi ise Türkler'i veya Türkiye'yi temsil ettiği belirgin bir şekilde görülen sembollerden oluşmaktadır (bayrak, lider, kültür, millet, din öğeleri gibi). Çalışmanın konusu olan Türk imgesi bu 15 adet karikatürde sırasıyla incelenecektir.

20 Ocak tarihli karikatürde (Resim-1) üzerinde 1915 yazılı bir soykırım

²² Khan, a.g.e, s.119-120.

treni ve ay yıldızlı bayrağı, ceketi ile Türk'ü simgeleyen bir kişi görülmektedir. Türk olduğu anlaşılan kişinin soykırım trenini görünce şaşırarak elindeki kılıcı düşürdüğü görülmektedir. 27 Ocak tarihli karikatürde ise öldürülen gazeteci Hrant Dink'in cenaze töreni görüntülerinin üzerine Başbakan Erdoğan'ın resmi çizilmiş ve Erdoğan timsah gözyaşları döküyor gibi resmedilmiştir. Ancak bu gözyaşlarının kurşun olduğu görülmektedir. 3 Mart tarihli karikatürde (Resim-2) kalabalık bir grup resmedilmiştir. Bu gruba dikkatle bakıldığında Massis'in diğer çizgilerinden farklı olduğu göze çarpmaktadır. Resmedilen kişiler bıyıklı, sakallı ve Osmanlı dönemi kıyafetlerini çağrıştıran yelek ile görülmektedir. Ellerindeki pankartlarda "Hepimiz Talat'ız, biz 90 yıldır bunu böyle öğreniyoruz" yazan kişilerin önünde elinde kılıç ile yürüyen bir kişi görülmektedir. 10 Şubat tarihli karikatürde Cumhurbaşkanı Abdullah Gül ay yıldızlı ceketiyle tasvir edilmiş, 1915 olaylarına vurgu yapılmıştır. 17 Şubat tarihli karikatürde (Resim-3) Avrupa Birliği'ne girmeye çalışan Türkiye'nin karşısındaki anayasanın 301.maddesinin bir engel oluşturduğu anlatılmaya çalışılmıştır. Bu karikatürde üzerinde kaftanı ile görülen bıyıklı Türk, elindeki kılıcı ile Avrupa mahkemesinin önünde durmaktadır. 10 Mart tarihli karikatürde Lozan mahkemesi ve Doğu Perinçek tasvir edilmektedir. Bu karikatürde Perinçek, dilinde ay yıldız ile tasvir edilmiş, Perinçek için "ne kadar dil dökerse döksün başaramayacak" fikrine yer verilmiştir. 5 Mayıs tarihli karikatürde Los Angeles Times gazetesi haber koordinatörü Douglas Frantz'e yer verilerek Frantz'in Ermeni sorunu bağlamında Türkiye'yi koruyan tavrı ve iddialara göre Ermeni kökenli yazar Mark Arax'ın makalesini sansürlemesinden sonra Ermeni toplumunun tepkisi tasvir edilmiştir. Diasporadan istifa baskıları alan Frantz, fes ve ay yıldızlı ceket ile resmedilmiş, kendisinin "Türk dostu" veya "inkârcı" olduğu ima edilmiştir. 2 Haziran tarihli karikatürde (Resim -4) Türkiye-Avrupa Birliği ilişkileri ele alınarak Türkiye'nin Avrupa Birliği dönem başkanı Sarkozy karşısında siyasi manevraları tasvir edilmiştir. Karikatürde Türkiye vücudunda ay yıldız damgalı bir dansöz Avrupa Birliği kapısında dans etmekte, alt yazıda ise "bu kadın ne için dans ediyor" ifadesi yer almaktadır. 23 Haziran tarihli karikatürde (Resim-5) Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev elinde kılıç ve balta ile tasvir edilmiştir. 26 Haziran tarihli karikatürde dönemin Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer ay yıldızlı ceketi ve çantası ile "Sarkozy" yazılı gökten yağın taşlardan kaçarken resmedilmiştir. 1 Eylül tarihli karikatürde İlham Aliyev elinde kılıç ve balta ile Ermeni dinî değerlerini yağmalarken resmedilmiştir. 8 Eylül tarihli karikatürde Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, 1915'teki Ermeni göçü ile ilgili bir gazete yazısı okurken resmedilmiştir. 3 Kasım tarihli karikatürde dönemin ABD Başkanı George W. Bush ve Başbakan Tayyip Erdoğan birbiriyle anlaşmaya çalışan bir çift olarak tasvir edilmektedir. Bush elinde bir demet çiçek ile resmedilirken, Erdoğan kadın kılığında üzerinde bir

elbise ile Bush'un karşısında dans ederken görülmektedir. 10 Kasım tarihli karikatürde (Resim-6) yine Başbakan Erdoğan'a yer verilmiş, Erdoğan'ın National Press Club ile maddi bir bağılılığı olduğu vurgusu yapılmıştır. Bu karikatürde Erdoğan pinokyo karakterini çağrıştıran bir şekilde, yani yalancı olarak tasvir edilmiştir.

İncelenen karikatürlerde belirgin bir Türk ve Türkiye imgesinin olduğu göze çarpmaktadır. Masis'in Asbarez'de yayınlanan Türk/Türkiye ile ilgili karikatürlerinde gayriinsanileştirme ve değersizleştirme öğelerinin yanı sıra oryantalist bir bakış açısının hâkim olduğu dikkat çekmektedir. Bu çerçevede

*Asbarez Gazetesi'nde
yayınlanan
karikatürlerdeki Türk ve
Türkiye imgesi Osmanlı
imajı ile
özdeşleştirilmekte,
Türklerin katil olduğu
vurgusu kılıç ve balta
görseli ile
pekiştirilmektedir.*

Asbarez Gazetesi'nde yayınlanan karikatürlerdeki Türk ve Türkiye imgesi Osmanlı imajı ile özdeşleştirilmekte, Türklerin katil olduğu vurgusu kılıç ve balta görseli ile pekiştirilmektedir. Burada vurgulanması gereken bir nokta Azeriler ve Azerbaycan'ın da "Osmanlı" imajı ile özdeşleştirilerek aynı kategoride sunulduğudur. Diğer bir ifadeyle, Ermeni diasporası için Azerbaycan veya Türkiye arasında bir fark yoktur. Zaten Ermenilerin Hocalı'da yaptığı büyük katliamın en önemli

sebebi Azerilerin Türk kimliğidir. Bu nedenle, Türkler yalnızca Türk oldukları için, millî kimliklerinden ötürü değersizleştirilmekte ve gayriinsanileştirilmektedir. Masis'in Asbarez Gazetesi için çizdiği karikatürlerde psikolojik bir mesafe dikkati çekmektedir. Karikatürlerdeki Türk imgesi "şark" imajı doğrultusunda bıyıklı-sakallı olarak resmedilmiş ve çoğunlukla kılıç, kan gibi görseller eklenmiştir. Bu çerçevede karikatürlerde belirgin bir şekilde Ermeniler ve Türkler arasındaki psikolojik mesafe görülmektedir. Karikatürlerde Türkler "katil" olarak resmedilerek insani ve ahlaki açılardan aşağı gösterilmeye çalışılmıştır. Kılıç, balta gibi görseller Türklerin -ki bu hem Türkiye hem de Azerbaycan algısıdır- barbar olarak algılandıklarını ifade etmektedir. Kılıç, balta, katliam gibi görsellerin 1915 olaylarını diaspora Ermenilerine hatırlatmak, unutturmamak amacıyla sunulduğu söylenebilir. Karikatürlerin sadece bir kısmı doğrudan Türk ve Türkiye ile ilgili olsa da Asbarez karikatürlerinin tümü, bir şekilde "soykırım" meselesi ile ilişkili gözükmektedir. Bu bağlamda, karikatürler toplumsal belleğin sürekliliği ve yeniden inşası açısından son derece önemli bir yer tutmaktadır. Olumsuz Türk imgesinin "katil", "barbar", "mağdur eden" ve "yalancı" ile özdeşleştiği karikatürlerde Ermeni imgesinin ise tam tersi "mazlum", "kutsal", "iyi" olarak temsil edildiği dikkati çekmektedir. Bu açıdan, Türk imgesi değersiz ve gayriinsani görünürken, Ermeni imgesi kıymetli ve insana özgü özellikler taşımaktadır.

İncelenen karikatürlerin kimliğin daha hayati bir önem taşıdığı diaspora basınında yer aldığı göz ardı edilmemelidir. Diaspora kimliği, ruhunda iki parça taşıyan bir bireye benzetilebilir. Diasporalar bir yandan göç edilen yer ile özdeşleşmeye çalışırken, bir yandan da göç ederek terk ettikleri toprakların özlemi ile yaşamaktadırlar. Arada kalmışlık olarak ifade edilebilen diaspora kimliğinde öteki algısı ve saplantısının yüksek olması da şaşırtıcı değildir.²³ İncelenen karikatürler bu bağlamda hedef alınan gruba yönelik olmaktan çok, esas itibarıyla içe yöneliktir ve Türk imgesi incelenen gazetenin hedef kitlesi olan Ermeni diasporasına yönelik psiko-sosyal mesajlar içermektedir. Yukarıda da ifade edilen bu mesajların bütünü, diasporanın kendi içine yönelik psikolojik operasyonlarının veya algı yönlendirme faaliyetlerinin bir parçası olarak görülebilir.

Sonuç

Türk-Ermeni ihtilafı²⁴ etrafında süregelen tartışmalar genel olarak Türk'ün Türk'e propagandası eleştirisini almaktadır. Bu çerçeveden bakılacak olursa Asbarez Gazetesi'nin de yayın politikası, makaleleri, karikatürleri ile Ermeni'nin Ermeni'ye propagandası olarak görülebilir. Tüm göçmenlerde olduğu gibi Ermeni diasporasında da ciddi bir tehdit olan asimilasyon olgusu dikkate alındığında bu propagandanın ihtiyacı daha net anlaşılacaktır. Bu çalışmada incelenen karikatürler "Türk" imgesini "Ermeni soykırımı" bağlamında değersizleştirmekte, gayriinsanileştirmekte, bir yandan da Ermeni'nin Türk'e karşı psikolojik üstünlüğünü sağlamaya çalışmaktadır. Karikatürlerin büyük kısmının Ermeni diasporasının yararı olan bu soruna değinmesi de diaspora kimliğini canlı tutma çabası olarak göze çarpmaktadır. Gerek küreselleşme, gerekse ele alınan Ermenilerin Amerikalılaşması yani asimilasyonu, Ermeni kimliği üzerinde ciddi bir tehdit teşkil etmektedir. Bu tehdit zaten ARF örgütü yayınlarında sıklıkla dile getirilmektedir. Elbette küreselleşme ve kimliği kaybetme sorunu günümüzde yalnızca Ermeni diasporası için değil dünyadaki birçok göçmen millet için de geçerlidir. Ancak kimliğini, özellikle de yaralı diaspora kimliğini o yaraları daha da kanatmak amacı ile yeniden canlandırmak ve düşmanlık ile şekillendirmek sağlıklı bir yöntemdir. Karikatürler birer sosyalleşme ve eğitim aracı olduğundan toplumun düşünceleri çizer aracılığı ile yansıtılır ve yine çizer aracılığı ile okuyucunun algısı şekillenir. Karikatürler aynı zamanda toplumun siyasi hafızasının oluşturulmasında da

23 Diaspora kimliği hakkında bkz. Bahar Senem Çevik-Ersaydı, (2011) "Politik Psikoloji Bağlamında Ermeni Kimliğinin Siyasallaştırılması (Haytoug Dergisi Örneği)", yayımlanmamış doktora tezi, Gazi Üniversitesi, 3. Bölüm, s.47.

24 "Ermeni sorunu" yerine Prof. Dr. Hikmet Özdemir'in ifadesi ile "Türk-Ermeni İhtilafı" var olan durumu daha net açıkladığından bu terim tercih edilmiştir.

önemlidir. İncelenen karikatürlerde de görüldüğü gibi diaspora Ermenileri arasındaki Türk imgesi değersiz, gayriinsani, katil, barbar ve vahşi olarak özetlenebilir. Bu imge geleneksel şarkiyatçılık düşüncesi ile de örtüşmektedir. Kendi kimliğini Türk karşıtlığı üzerine inşa eden diasporanın bu tanımlamalara başvurması şaşırtıcı değildir. Çünkü, “öteki” - yani düşman Türk - var oldukça diaspora Ermenileri varlıklarını sürdürebilecek, millî davaları vasıtasıyla kimliklerini devam ettirebileceklerdir.

Resim-1

Resim-2

Resim-3

Resim-4

Resim-5

Resim-6

KAYNAKÇA

- ALFORD, Fred (1994) *Group Psychology and Political Theory*, New Haven, Yale University Press
- CRENSHAW, Martha (2004) “The Psychology of Political Terrorism” in *Political Psychology: Key Readings*, John J. Jost, Jim Sidanius /Eds., New York, Psychology Press, pp 411-431.
- ÇEVİK-ERSAYDI, Bahar Senem (2011) “Politik Psikoloji Bağlamında Ermeni Kimliğinin Siyasallaştırılması (Haytoug Dergisi Örneği)”- The Politization of the Armenian Identity in the Context of Political Psychology –A Case Study on Haytoug-, unpublished dissertation, Gazi University.
- ERIKSON, Erik H. (1968) *Identity: Youth and Crisis*, New York, W.W. Norton.
- ERIKSON, Erik H. (1980) *Identity and the Life Cycle*, New York, W.W. Norton
- FREUD, Sigmund Freud (1949) *Group Psychology and the Analysis of the Ego*, 5th ed., Translated by: James Starchey, Lonfon, Hogarth Press.
- HART, William B. & HASSENCAHL, Fran (2002) “Dehumanizing the Enemy in Editorial Cartoons”, Bradley S. Greenberg (Ed.), in *Communication and Terrorism*, Cresskill, New Jersey, Hampton Press, pp. 137-151.
- HASLAM, Nick, LOUGHNAN, Stephen, REYNOLDS, Catherine, WILSON, Samuel, (2007) “Dehumanization: A New Perspective”, *Social and Personality Psychology Compass*, Vol 1, No 1, pp. 409-422.
- HASLAM, Nick (2006) “Dehumanization: An Integrative View”, *Personality and Social Psychology Review*, Vol 10, No 3, pp. 252-264.
- HOUGHTON, David Patrick (2008) *Political Psychology: Situations, Individuals and Cases*, New York, Routledge.
- KANTARCI, Şenol (2007) *Ermeni Lobisi*, Ankara, Lalezar.
- KASSABIAN, Alice (1987) “Armenian Ethnic Identity Within the Context of Traumatic Loss”, unpublished dissertation, The Catholic University of America.

- KHAN, L. Ali (2006) *A Theory of International Terrorism: Understanding Islamic Militancy*, Martinus Nijhoff Publishers Brill Academic, Leiden.
- MERELMAN, Richard M (1972) “The Adolescence of Political Socialization”, *Sociology of Education*, Vol 45, pp. 134-166.
- MOSES, Rafael (1990) “On Dehumanizing the Enemy”, Vamık D. Volkan, Demetrios A. Julius, Joseph V. Montville, *The Psychodynamics of International Relations*, Vol I, Massachusetts, Lexington Books, pp. 111-118.
- MOSES, Rafael (1996) “The Perception of the Enemy: A Psychoanalytic View”, *Mind and Human Interaction*, Vol 7, No 1, pp. 37-43.
- ÖZDAĞ, Ümit (2009) *İstihbarat Teorisi*, 3rd ed., Ankara, Kripto.
- POST, Jerrold M. (2004) *Leaders and Their Followers in a Dangerous World*, Ithaca: Cornell University Press.
- ROBINS, Robert S.- POST, Jerrold M. (1997) *Political Paranoia: The Psychopolitics of Hatred*, New Haven, Yale University Press.
- SCHNAPPER, Dominique (2005) *Sosyoloji Düşüncesinin Özünde Öteki İle İlişki*, translator: Ayşegül Sömezay, Istanbul, Bilgi University Publications.
- STAUB, Ervin (2009) *The Roots of Evil*, 20th ed. Cambridge, Cambridge University Press.
- STEIN, Howard F. (1990) “The Indispensable Enemy and American-Soviet Relations”, Vamık D. Volkan, Demetrios Julius, Joseph V. Montville (Eds.), *The Psychodynamics of International Relationships* Vol I, Massachusetts, Lexington Books, pp. 71-89.
- VOLKAN, Vamık (1997) *Bloodlines: From Ethnic Pride to Ethnic Terrorism*, New York, Farrar Straus and Giroux.
- VOLKAN, Vamık (2004) *Blind Trust*, Charlottesville, Pitchstone Publishing.
- MILGRAM, Stanley (1973) “The Perils of Obedience”, Harper’s Magazine, 1973, p.6,
<http://iniland.com/AP%20Psych%20Documents/Ch%2013%20-%20Milgram%20Study.pdf>, retrieved: 20 May 2011.

About Asbarez Armenian News, <http://asbarez.com/about/>, retrieved: 15 May 2011.

Paul Chaderjian, “Looking Back 100 Years”,
http://www.facebook.com/note.php?note_id=21676204594&ref=mf,
ARF-D Brief,
http://www.arfd.info/wp-content/uploads/2011/03/ARF_Brief-14-March-2011-A5.pdf, retrieved: 15 May 2011.

About ARF, <http://arf1890.info/AboutARF/AboutARF.html>, ARF Program,
<http://arf1890.info/AboutARF/PDF/ARFProgramEnglish.pdf>, retrieved:
16 May 2011.

AYF Goals, <http://www.ayf.org/AboutUs/Goals/tabid/54/Default.aspx>,
retrieved: 16 May 2011.

Collapse of Turkey’s Genocide Denial Topic at ANCA-WR,
<http://asbarez.com/100497/collapse-of-turkey%e2%80%99s-genocide-denial-topic-at-anca-wr-town-hall/>, Asbarez, retrieved: Jan 26, 2012.

Doctrine for Joint Psychological Operations, Joint Publication 3-53, 5
September 2003, p. 10,
<http://www.iwar.org.uk/psyops/resources/doctrine/psyop-jp-3-53.pdf>,
retrieved: 17 November 2011.

German Propaganda Archives, Calvin,
<http://www.calvin.edu/academic/cas/gpa/ww2era.htm>, Retrieved: Jan
04, 2012.

Massis Araradian, www.MassisArt.com, Masis Araradian’s cartoons drawn
for Asbarez Newspaper

SANOSSIAN, Shahan, “The pencil is mightier than the sword”, *The
Armenian Reporter*, 23 February 2008,
<http://www.reporter.am/index.cfm?objectid=20A1B3FC-5FD3-11DE-84170003FF3452C2>, retrieved: 20 May 2011.

